

חידושים בחקר מערכות המסתור בשפלת יהודה

בועז זיסו
אוניברסיטת בריאלין

איתן קליין, אמיר גנור, גדעון גולדנברג
רשות העתיקות

מבוא

בשפלת יהודה מצויים אלפי מערות ובורות שנחצבו בסלע הקירטון, מעשה ידי אדם. איזור זה היווה מוקד לחקר תופעת מערכות המסתור התת־קרקעיות החל משנות השמונים של המאה הכ'. חבל הארץ שמדרום לבית גוברין–מרשה הוא העשיר ביותר במתקנים מסוג זה ותועדו בו עד עתה עשרות רבות של מערכות מסתור טיפוסיות (קלונר וטפר תשמ"ז). מערכות המסתור כוללות מתקנים וחללים תת־קרקעיים שונים שחוברו זה לזה באמצעות מחילות צרות המאפשרות מעבר בחילה בלבד. לעיתים פונות המחילות בזוויות חדות ומשנות את מפלסן. לאורך דפנות המחילות ובחללי המערכות הותקנו שקעים ששימשו להנחת נרות. מערכות המסתור הותקנו מתחת למבני כפרים מהתקופה הרומית ומקובל לתארך את זמן השימוש של מערכות המסתור המורכבות לימי מרד בר־כוכבא (קלונר וזיסו תשס"ו).

במאמר יוצגו שתי מערכות מסתור שתועדו לאחרונה בחורבת עזרה ובחורבת אום שקף השוכנות בדרום שפלת יהודה מדרום לתל מרשה ובסמוך למושב אמציה. מערכות אלו נתגלו על ידי מפקחי היחידה למניעת שוד עתיקות ברשות העתיקות בעקבות פעולות חפירה בלתי חוקיות שנערכו בידי חוליות שודדי עתיקות שפרצו את פתחי המתקנים. במערכות נתגלו ממצאים וחרותות המאפשרים לדון בזמן השימוש בחלקי המערכות השונים ולאמוד את פשר השימוש בחלקים מסוימים במערכות המסתור במהלך התקופה הביזנטית.

מערכת המסתור בחורבת עזרה

(נ"צ 192543/606831)

חורבת עזרה, או בשמותיה הערביים Kh. al-Adara ו־Rasm el-Adrha, שוכנת בדרום שפלת יהודה, בגוש הגבעות שמצפון לנחל לכיש, כ־5 ק"מ מדרום לתל מראשה וכ־1.5 ק"מ מדרום–מערב לחורבת בית לויה. האתר משתרע על פני כ־25 דונמים והוא ממוקם על גבי כתף טופוגראפית, המהווה חלק משלוחה המשתפלת מנ"ט. 442 לכיוון דרום–מזרח, בגובה 375 מ' מעל פני הים בקירוב (איור 1). באוכף שמדרום ולמרגלות האתר עברה דרך רומית שקישרה בין בית גוברין (אלוותרופוליס) ואדורה; בסמוך לה נמצאו אבני מיל המציינות את המיל החמישי מבית גוברין (דגן תשס"ז: 194).

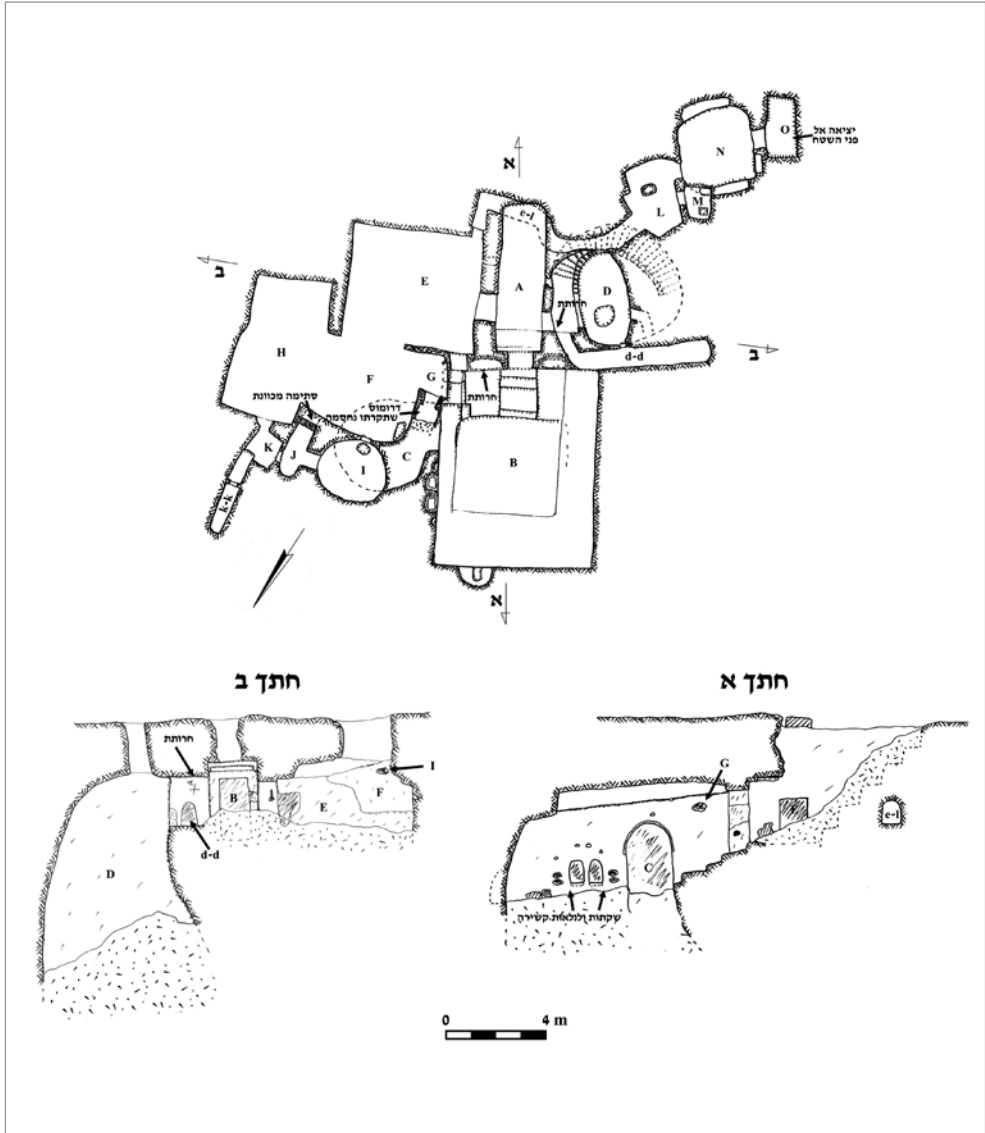
אנשי הסקר הבריטי ביקרו באתר, אך לא דיווחו על ממצאים כלשהם (קונדר וקיטצ'נר 1883: 228). יהודה דגן סקר את האתר בין השנים 1982–1986 במסגרת סקר מפת אמציה, ודיווח על שרידי יישוב עתיק הכולל יסודות מבנים, שרידים ומערות חצובים ששימשו בין היתר כבתי־בד תת־קרקעיים, בורות מים, בורות פעמון, מתקני קולומבריה ועוד. בחלק הגבוה של האתר זיהה דגן שרידי מבנה ציבור. פריטים אדריכליים לרבות שברי כותרות, בסיס עמוד ושבר שיש נמצאו משולבים בקירות אבן בסמוך ועל כן הוצע שאולי מדובר בשרידי כנסייה. דגן זיהה באחד מבורות המים חרותת של צלב הנתון בתוך עיגול; חרותת הצלב נחרתה מעל ריבוע ובתוכו כתובת מטושטשת. חרותת צלב נוספת נמצאה בסמוך לגת חצובה המצויה במרכז האתר. באתר נלקטו חרסים מהתקופות: ההלניסטית, הרומית, הביזנטית,

1 חורבת עזרה מבט מדרום (צילום: א' קליין)

והם מנצלים את המרחב התת־קרקעי באופן מיטבי (קלונר וזיסו 2013: 50, 52; קליין וקליין תשע"ה: 49). בדופן הצפונית של הדרומוס הותקן פתח (רוחב 1 מ' ובגובה של כ־2 מ') ובראשו משקוף חצוב ומדורג המוליך לעבר חלל B שמתארו מלבני (איור 3). אורך החלל 8 מ' ורוחבו 6.4 מ'. מפתח הכניסה מוליך גרם מדרגות חצוב אל פנים החלל. גרם המדרגות נחתך לאחר ארבע מדרגות כתוצאה מחציבה מאוחרת שהעמיקה את רצפת החלל; דומה שהעמקה זו היא תוצאה של הסבת החלל משימושו המקורי (ראו להלן) למחצבה. מרבית שטח רצפת החלל מכוסה בעפר ומפולות ועל כן קשה לקבוע את גובה החלל המקורי (הגובה הממוצע של החלל מראש שכבת העפר ועד לתקרה כ־4 מ'). הדפנות המזרחי והמערבי של החלל קמורות ובדופן הצפונית נראים שרידים של שני מקמרים גבוהים וביניהם אומנת סלע; אלה הוסרו

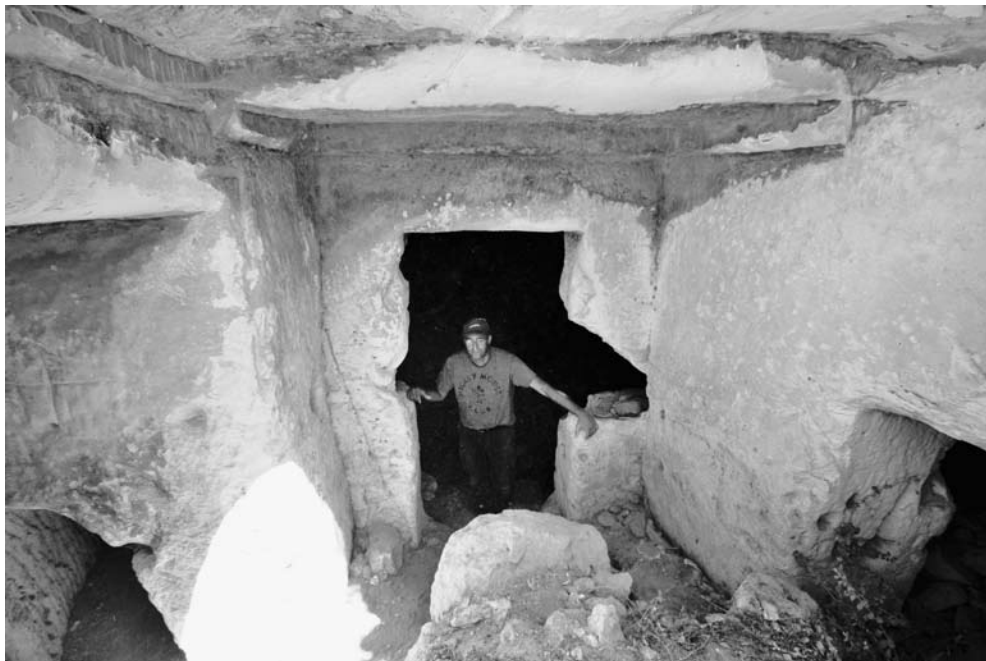
האסלאמית הקדומה, הממלוכית והע'ותמנית (דגן תשס"ז: 189–191). בשנים 2013–2014 תועדה מערכת תת־קרקעית מורכבת במרכז האתר שנפרצה בעבר על ידי שודדי עתיקות כחלק מעבודת הפיקוח השוטפת של אנשי היחידה למניעת שוד עתיקות ברשות העתיקות (נ"צ קדומים סמוכים המחברים באמצעות מחילות צרות ומפותלות.¹ 142543/106831). המערכת מורכבת ממספר חללים הכניסה אל המערכת היא מבעד לדרומוס חצוב (חלל A) ומוארך (אורכו כ־7 מ' ורוחבו כ־1.8 מ'). בדפנות הדרומוס הותקנו שלושה פתחים המוליכים לעבר חללים תת־קרקעיים שונים (E, D, B) הערוכים במתאר דמוי עלה תלתן (איור 2). מסדרונות מסוג זה, אופייניים לסביבות העיר מרשה ולאתרים אחרים בשפלת יהודה בתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה

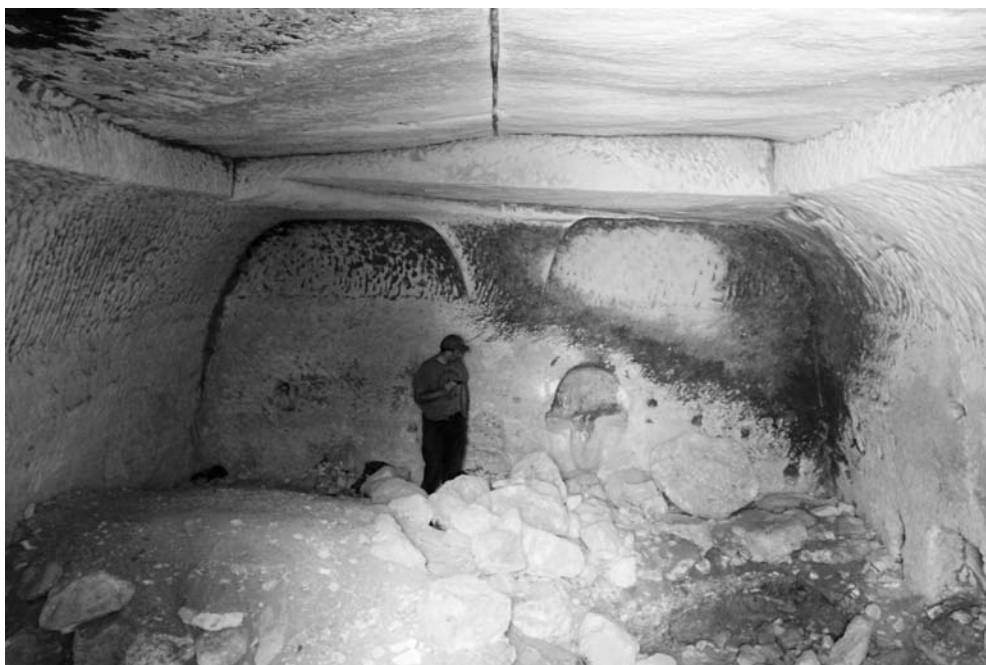
2 מערכת המסתור בחורבת עזרה; תכנית וחתכים (שרטוט: א' קליין)

שתי לולאות קשירה; דומה שהגומחות שימשו כאבוסים לבהמות משא. מדרום לגומחות אלו הותקן פתח רחב וקומור (גובהו כ-3 מ' ורוחבו כ-1.8 מ') המוליך לעבר חלל חצוב C. חלקו העליון של הקמרון

כנראה בזמן השימוש המאוחר בחלל כמחצבה (איור 4). במקמר המזרחי הותקנה גומחה (אורכה כ-1.2 מ' ועומקה 0.8 מ'). בדופן המזרחית של החלל הותקנו שתי גומחות סמוכות ובצמוד אליהן נחצבו

3 דחמוס A ופתח חלל B; מבט לצפון-מערב (צילום: א' קליין)

4 מקמרי בית־הבד שהוסרו בדופן הצפונית של חלל B; מבט לצפון-מערב (צילום: א' קליין)

הצפונית מהווה שריד לקיומם של מתקני סחיטה אלו והיא שימשה, כפי הנראה, כנקודת משען לקורת העץ של מתקן הסחיטה. יש לשער שבחלל C, שמתארו מעוגל, ניצב מתקן פריכת הזיתים. מתקני בית־בד דומים בתוכניתם נמצאו בעיר התחתונה של מרשה, שם הם תוארכו לסוף המאה הג'–ב' לפסה"נ (שגיב וקלונר 1996; קלונר ושגיב 2003: 41–72). בתי־בד תת־קרקעיים מטיפוס זה מוכרים מאתרים נוספים בשפלת יהודה כגון: חורבת חזן, חורבת עמודה, חורבת שם טוב, נ"ג 270 (ח'לת קייס) (קלונר וטפר תשמ"ז: 115–118, 194–197, 226–231, 240–242) ובערק ח'לה (זיסו ואחרים תשע"ג). בחורבת בית לויה, המצויה במרחק של כ־1.5 ק"מ מצפון–מזרח לחורבת עזרה, נחפרה מערכת תת־קרקעית דומה בתקופה הרומית הקדומה והיא כוללת דרומוס המוליך למערכת חללים הערוכה בצורת תלתן. החלל המרכזי של המערכת שימש כבית־בד תת־קרקעי והוא כלל מערכת סחיטה

מוקף במסגרת מוחלקת (איור 5). מתארו של חלל C מעוגל (קוטר של כ־3.5 מ'), ובתקרתו מצוי פתח המוליך לעבר חלל F המצוי במפלס עליון. בדופן הדרומית של חלל B, משני צידי הפתח הותקנו שתי גומחות (אורכן כ־1.1–1.2 מ' ועומקן כ־0.4 מ'). מתחת לגומחה המזרחית נמצאה חרותת של צלב ומעליו האות היוונית II. גומחות דומות הותקנו בדופן המערבית של החלל. בפינה הדרומית–מזרחית של חלל B מצויה פריצה מאוחרת המחברת את החלל עם חלל E הסמוך. על סמך התכנית האדריכלית של חללים B ו־C יש להציע שאלו שימשו במקורם כבית־בד תת־קרקעי. לדעתנו הותקנו במקמרי הדופן הצפונית של החלל שני מתקני סחיטה שפעלו באמצעות שימוש בקורת עץ ובמשקולות. מתקני הסחיטה והבורות בהן הונחו המשקולות הוסרו בעת הסבת המתקן למחצבה, ייתכן שבמהלך התקופה הביזנטית. הגומחה הקטנה בדופן

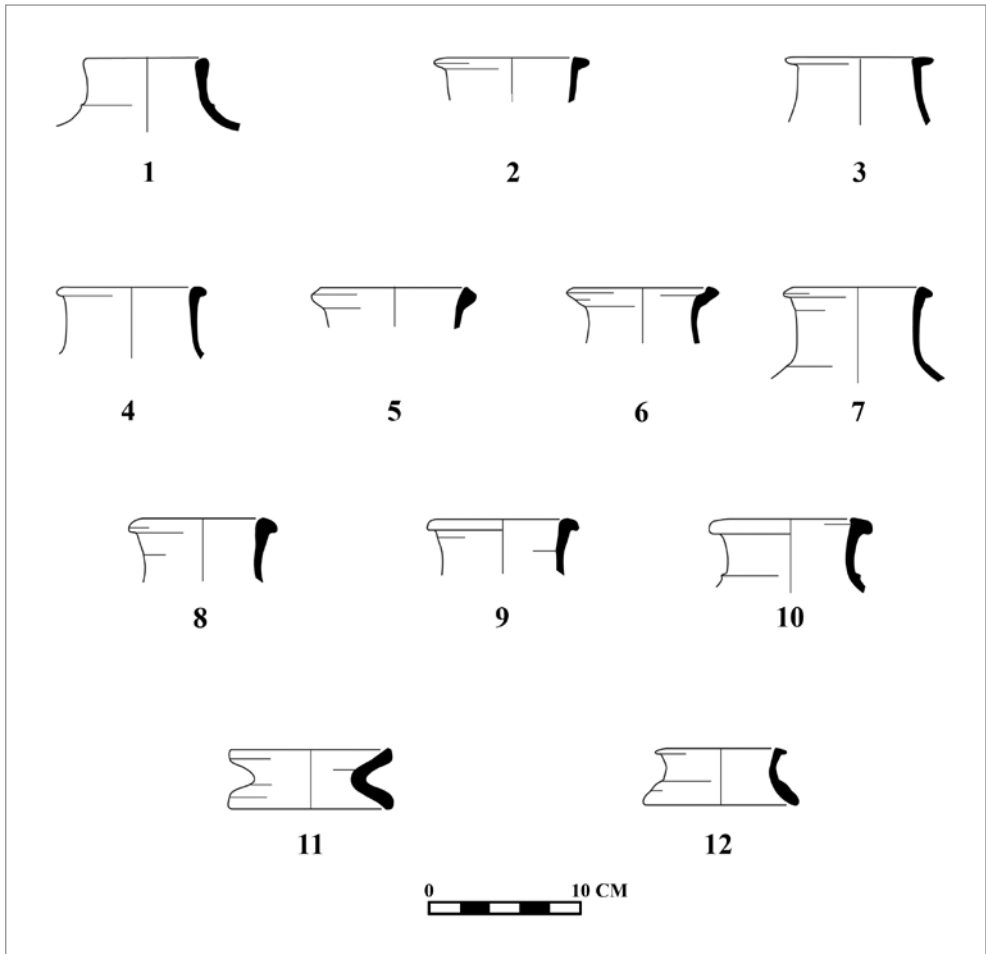

5 הדפנות המזרחית והדרומית של חלל B, שימו לב לאבוסים החצובים ולפתח חלל C; מבט למזרח (צילום: א' קליין)

מהתקופה ההלניסטית או הרומית הקדומה (איור 6: 11, 12) ששימשו כמשען לקנקנים, שבר צפחת האופייני לתקופה הרומית הקדומה (איור 7: 10), שבר סיר בישול האופייני למאה הא' לסה"נ ועד לימי מרד בר־כוכבא (איור 7: 6) ואגן אבן עשוי מאבן גיר רכה (איור 7: 16).

בדופן המערבית של דרומוס A הותקן פתח ברוחב 0.7 מ' ובגובה של כ־2 מ' המוליך לעבר חלקו העליון של בור מים פעמוני בעל גרם מדרגות לולייני ומעקה, מהטיפוס הרווח במרשה ובסביבותיה החל מהמאה

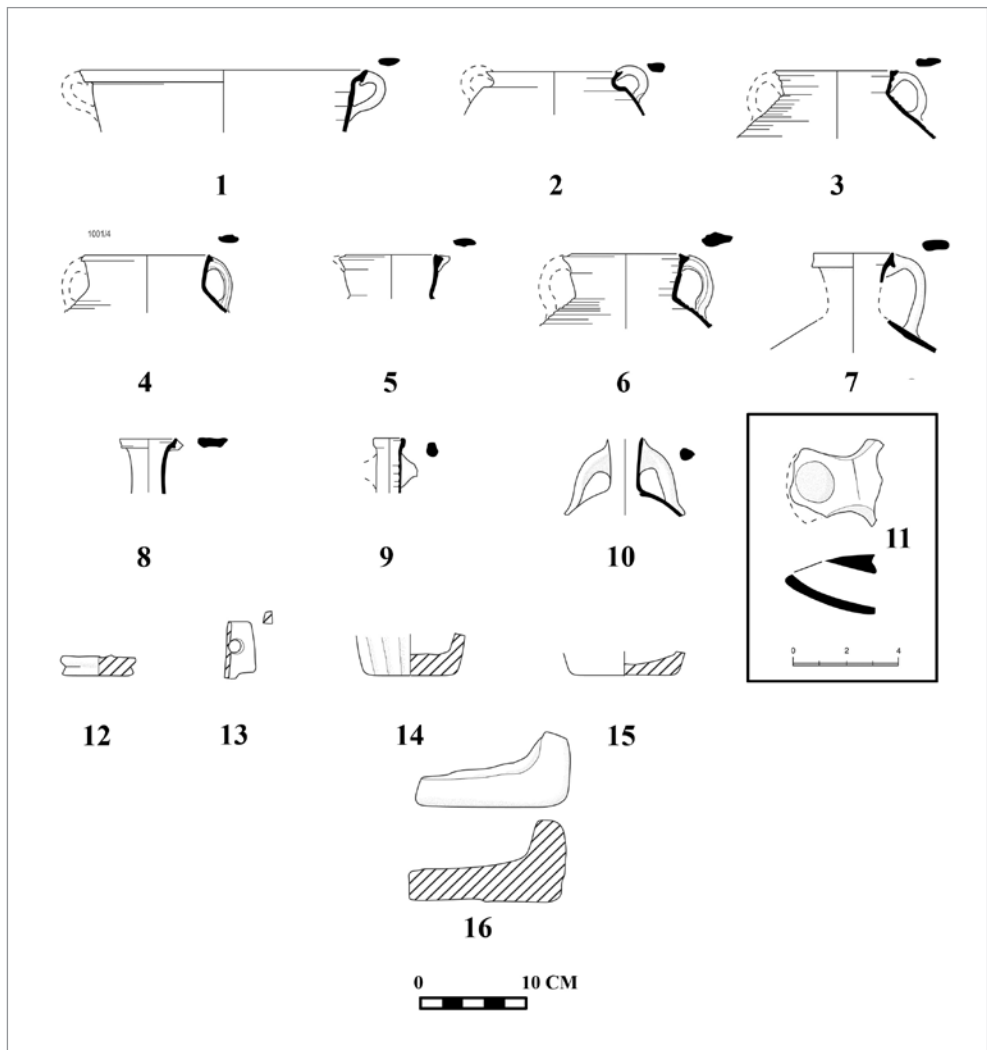
מטיפוס הקורה והמשקולת וכן חדר צדדי מעוגל, שבו הוצב מתקן הפריכה. בדומה למערכת בחורבת עזרה גם מערכת זו הוסבה למחצבה בתקופה מאוחרת ורצפתה הועמקה ב־3 מ' בקירוב (גוטפלד 2009; גוטפלד וקלמן תשע"א: 175–178). יצוין שהשימוש בבת־יבד מטיפוס זה נמשך בשפלת יהודה גם לאחר חורבן העיר מרשה ובמהלך המאות א' לפסה"נ–א' לסה"נ ולפיכך לא ניתן לקבוע האם המתקן בחורבת עזרה שייך לתקופה ההלניסטית או לתקופה הרומית הקדומה. מספר שברי חרסים נלקטו על ידינו בחלל B, ובהם שני כני חרס

6 לוח קנקני חרס ממערכת המסתור בחורבת עזרה (ציור: א' לידסקי-רזניקוב)

הג' לפסה"נ ועד המאה הא' לסה"נ (קלוונר וזיסו 2013: 58-59). פתח בתקרה ותעלה צרה שקישרה בין דרומוס A לבור שימשו להזנת הבור. חלקו העליון של בור מים זה נפרץ על ידי שלוש מחילות מסתור (מחילות e-l, d-d ומחילה נוספת הממוקמת במיקום לא נגיש) המגיעות מכיוונים שונים; דומה שאלו אפשרו גישה לבור כמו גם שאיבת מים בהסתור

בעת השימוש במערכת המסתור, ככל הנראה בימי מרד בר־כוכבא (ראו להלן; איור 8). התקן דומה של מחילת מסתור המאפשר שאיבת מים בהסתור, תועד במקומות אחרים בשפלת יהודה, למשל בחורבת עמודה, חורבת מדרס, חורבת קנים (קלוונר וטפר תשמ"ז), מרשה־מערב (קליין וזיסו תשע"ה-א) ובחורבת שויכה (זיסו תשס"א: 71). מחילה d-d

7 לוח קרמי ממערכת המסתור בחורבת עזרה (ציור: א' לידסקי-רזניקוב)

8 בור מים D וגרם המדרגות הלולייני. שימו לב לפתחי המחילות בחלקו העליון; מבט לדרום (צילום: א' קליין)

נחצבה בדופן הצפונית במפלס המדרגה העליונה של בור המים (אורכה הכולל כ־6.5 מ', רוחבה כ־0.7 מ' וגובהה 0.85 מ'). המחילה נחצבה לכיוון צפון לאורך כ־1.5 מ' ולאחר מכן היא פונה בזווית של כ־90 מעלות למערב. בנקודה זו פרצו חוצבי המחילה את הפינה הדרום-מערבית של חלל B הסמוך וחיברו ביניהם. מעל פתח המחילה נמצאה חרותת נוספת של צלב ומעליה האות היוונית Π (איור 9). בדופן המזרחית של דרומוס A הותקן פתח המוליך לעבר חדר רבוע E (אורכו 5 מ' ורוחבו 4.5 מ' בקירוב). רצפת החלל נתגלתה מכוסה סחף ואבנים. ממפלס הרצפה נלקטו שברי כלי חרס רבים ובהם קנקנים (איור 6: 1-10), כלי בישול (איור 7: 1-8), צפחת (איור 7: 9) ונר מקורצף (איור 7: 11) שהיו בשימוש בתקופה הרומית הקדומה בעיקר בתקופה שבין המרידות ברומאים (השליש האחרון של המאה הא'-השליש הראשון של המאה הב' לסה"נ). כן נמצאו בחלל זה כלי אבן (איור 7: 12-15) המעידים על שימוש בחלל בתקופה הרומית הקדומה ועד לימי מרד בר־כוכבא

9 פתח מחילה d-d וחרותת הצלב מעליה; מבט לצפון (צילום: א' קליין)

$F, G, H, I, J, K, L, M, N, O$ ו-). מחסנים מטיפוסים אלו התגלו ביישובים רבים משלהי ימי הבית השני ביהודה (ראו לדוגמה מערכת דומה בחורבת עתרי: זיסו וגנור תשס"ב: 20–21). בין שתי המרידות, כפי הנראה במהלך ההכנות למרד בר־כוכבא, נערכו שינויים במערכת שכללו חיבור של כל החללים באמצעות מחילות צרות ומפותלות, חסימה מכוונת של פתחי גישה קדומים והתקנת גישה לשאיבת מים בהסתר. יש לשער שבמסגרת הכנת המערכת למרד נחסם גם דרומוס A והמעבר בין אגפי המערכת השונים התבצע דרך חלל B. המכלול הקרמי המגוון מפרק זמן זה מעיד על אינטנסיביות השימוש בחללים אלו. בתקופה כלשהי, ייתכן בתקופה הביזנטית, הוסב חלל בית הבד B לשמש כמחצבה; רצפתו הועמקה ומתקני הסחיטה של בית־הבד הוסרו. חרותות הצלבים שנתגלו בחלל B ו־D מעידים על פעילות כלשהי במערכת בתקופה הביזנטית, ייתכן שלצורכי התבודדות או אולי אלו בוצעו על ידי עובדי המחצבה להפקת גושי קירטון מלבניים שפעלה במקום בתקופה זו. שימוש בחללים תת־קרקעיים כתאי התבודדות לנוזרים נתגלה באתרים נוספים בשפלת יהודה כחורבת בורגין (צ'חנובץ תשע"א), תל לבנין (זיסו 1999) וייתכן שאף בחורבת גיבור (זיסו תש"ס). בחורבת בית לוייה הסמוכה לחורבת עזרה מצפון–מזרח זוהתה תופעה דומה. במקום התקיים בתקופה הביזנטית יישוב נוצרי שכלל כנסייה, בית־בד וגת מן המאה ה'–ח' לסה"נ (פרנקל, פטריך וצפריר 1990; פטריך וצפריר 1993), קפלת תפילה תת־קרקעית (גוטפלד 2009) ומערת התבודדות שעל דופןותיה תועדו חרותות נוצריות וצלבים (גוטפלד ואקר 2012). בין יתר הממצאים באתר אותרה מערכת מסתור שבמרכזה חלל קולומבריום קדום שכלל הנראה שימש בתקופה הביזנטית להתבודדות נזירית (אפלבאום, איזק ולנדאו 1981/2: 111; טפר ושחר תשמ"ז: 131–133).

בידי אוכלוסייה יהודית (מגן 2002: 163–164). חלל E חובר לסדרת חללים (H, F, G) על ידי הסרה מכוונת של חלק מדופן הצפונית. פיר חסום היווה את פתח הכניסה לחללים F ו־ G ששימשו, כפי הנראה, כמערכת אחסון תת־קרקעית, ייתכן במהלך התקופה הרומית הקדומה. שני פתחים צרים שהותקנו בשלב כלשהו בחלקם העליון של הדפנות הצפוניים של חללים F ו־ H מאפשרים מעבר אל מערכת אחסון תת־קרקעית סמוכה. מערכת זו כללה את מסדרון כניסה J שפתחו נחסם במכוון ושני חדרי אחסון I ו־ K . חדרון K רבוע (אורכו ורוחבו 1.2 מ') וממנו יוצאת מחילה ללא מוצא (אורכה 3.5 מ').

בפינה הדרומית־מערבית של חלל E נחצבה מחילה באורך של כ־9 מ' (מחילה $e-I$; רוחבה הממוצע 0.6 מ' וגובהה 0.9 מ'). המחילה משנה מספר פעמים את כיוונה בזווית של 90 מעלות. המחילה נחצבה מתחת לדרומוס A. לאחר כ־7 מ' פרצה המחילה את חלקו העליון של דופן בור המים D ובכך אפשרה שאיבת מים בהסתר (ראו לעיל). המחילה מובילה לעבר סדרת חללים תת־קרקעיים (חללים O, N, M, L). דומה שלפנינו שתי מערכות אחסון סמוכות שחוברו בעת הסבת המערכת למסתור. פתח הגישה אל חדר אחסון L נעשה באמצעות פיר הקבוע בתקרת חלל M ; נראה שאל חלל N , שבדופןותיו הותקנו גומחות, נכנסו דרך פיר O .

על סמך התוכנית האדריכלית והממצא הקרמי ניתן לשחזר מספר שלבי שימוש במערכת: בשלב הראשון נחצבה מערכת בית־בד תת־קרקעית בעלת מתאר דמוי תלתן, שכללה את דרומוס A, בית־בד (חללים B ו־ C), בור מים בעל גרם מדרגות לוליני ומעקה (חלל D) וחלל רבוע נוסף (חלל E). לדעתנו יש לתארך שלב זה לתקופה ההלניסטית או הרומית הקדומה. בסמוך למערכת בית־הבד הותקנו בתקופה הרומית הקדומה מחסנים תת־קרקעיים, אליהם התאפשרה גישה דרך פירים ומסדרונות צרים (חללים

לוח קנקנים ממערכת המסתור בחורבת עזרה

מס'	תיאור	חלל	סל	תיאור	מקבילות
1.	קנקן	E	1001/21	טיין חום בהיר, ליבה בגוון כתום, גריסים שחורים ולבנים קטנים	מצדה: בר־נתן 2006: 55, 82, לוח 5
2.	קנקן	E	1001/12	טיין בגוון כתום בהיר, גריסים שחורים קטנים	וואדי דליה: לאפ ולאפ 1974, לוח 5: 26
3.	קנקן	E	1001/18	טיין בגוון כתום בהיר, גריסים לבנים	מערת סלע: עמית ואשל תשנ"ט: 194, לוח 3: 51
4.	קנקן	E	1001/22	טיין בגוון כתום בהיר, גריסים שחורים קטנים	וואדי דליה: לאפ ולאפ 1974, לוח 5: 25
5.	קנקן	E	1001/23	טיין בגוון כתום, גריסים לבנים	וואדי דליה: לאפ ולאפ 1974, לוח 7: 26
6.	קנקן	E	1001/24	טיין בגוון כתום, גריסים לבנים	מצדה: בר־נתן 2006: 55, 60, לוח 9: 52
7.	קנקן	E	1001/4	טיין בגוון כתום, גריסים לבנים	וואדי דליה: לאפ ולאפ 1974, לוח 25: 5, מערת סלע: עמית ואשל תשנ"ט: 194, לוח 3: 48
8.	קנקן	E	1001/9	טיין בגוון כתום, גריסים לבנים	וואדי דליה: לאפ ולאפ 1974, לוח 25: 5, מערת סלע: עמית ואשל תשנ"ט: 194, לוח 3: 48
9.	קנקן	E	1001/3	טיין בגוון כתום, גריסים לבנים	וואדי דליה: לאפ ולאפ 1974, לוח 25: 5, מערת סלע: עמית ואשל תשנ"ט: 194, לוח 3: 48
10.	קנקן	E	1001/20	טיין בגוון כתום, ליבה חומה, גריסים לבנים	מערת סלע: עמית ואשל תשנ"ט: 194, לוח 3: 51. מערת עבוד: זיסו ואחרים תש"ע: 497, לוח 2: 14
11.	כן	B	1000/6	טיין בגוון כתום, ליבה חומה כהה, גריסים לבנים	בנייני האומה: הרשקוביץ 2005: 9: 287
12.	כן	B	1000/1	טיין בגוון כתום, ליבה חומה כהה, גריסים לבנים	קומראן: דה־וו 1954: 227, לוח 6: 6

לוח כלי בישול וכלי אבן ממערכת המסתור בחורבת עזרה

מס'	תיאור	חלל	סל	תיאור	מקבילות
1.	קדרה	E	1001/10	טין בגוון חום בהיר, גריסים לבנים	בנייני האומה : ברלין 2005: 50, לוח 2: 18
2.	סיר בישול	E	1001/7	טין גוון כתום, גריסים לבנים מעטים	מערת סלע : עמית ואשל תשנ"ט: 191, לוח 1: 9
3.	סיר בישול	E	1001/13	טין גוון כתום, גריסים לבנים מעטים	מערת האימה : אהרוני תשכ"ב: 165, ציור 2: 6
4.	סיר בישול	E	1001/5	טין חום, ליבה שחורה רחבה, גריסים לבנים	וואדי דליה : לאפ ולאפ 1974, לוח 29: 6
5.	סיר בישול	E	1001/2	טין כתום מפולם היטב	מערת סלע : עמית ואשל תשנ"ט: 191, לוח 1: 8
6.	סיר בישול	B	1000/2	טין בגוון כתום, גריסים לבנים	מערת סלע : עמית ואשל תשנ"ט: 191, לוח 1: 8
7.	פך בישול	E	1001/11	טין חיצוני חום כהה ופנימי בגוון כתום, גריסים לבנים קטנים	מערת האימה : אהרוני תשכ"ב: 165, ציור 2: 21. מערת עבוד : זיסו ואחרים תש"ע: 497, לוח 2: 19
8.	פך בישול	E	1001/17	טין בגוון כתום בהיר, גריסים לבנים	מערת האימה : אהרוני תשכ"ב: 165, ציור 2: 18
9.	צפחת	E	1001/19	טין חיצוני חום בהיר, ליבה בגוון כתום וחום כהה, גריסים שחורים	מצדה : בר-נתן 2006: 116–117, לוח 22: 70
10.	צפחת	B	1000/3	טין בגוון חום בהיר מבחוץ וכתום מבפנים, גריסים לבנים קטנים	מצדה : בר-נתן 2006: 116–117, לוח 22: 70
11.	נר מקורצף	E	1001/16	טין בגוון חום בהיר, גריסים לבנים קטנים. חריצה של קו על החרטום	מערת סלע : עמית ואשל תשנ"ט: 191, לוח 4: 55
12.	קערת אבן	E	1001/14	אבן קירטון	אחוזת חזן : קלונר תשמ"ז: 348, לוח 4: 1. ירושלים : מגן 2002, לוח 3.3: 2
13.	ספל מידה	E	1001/8	אבן קירטון	ירושלים : מגן 2002, לוח 3.6: 1
14.	ספל מידה	E	1001/1	אבן קירטון	ירושלים : מגן 2002, לוח 3.6: 1
15.	ספל מידה	E	1001/15	אבן קירטון	ירושלים : מגן 2002, לוח 3.6: 1
16.	אגן אבן רדוד	B	1000/22	אבן קירטון	

מערכת המסתור בח'רבת אום א־שקף (נ"צ 19228/59928)

האתר ח'רבת אום א־שקף (Kh. Umm ash-Shaqaf) הינו אתר עתיקות גדול השוכן בשפלה הדרומית מדרום לנחל אדוריים, בסמוך לאתרים של תל עיטון, חורבת נקיק, חורבת גומר ותל בית מירסים. במקום מצויים שרידי כפר־בת של דורא, שהתקיים במקום עד לשנת 1948, והתפרש על פני שתי גבעות בגובה כ־430 מ' מעל פני הים, האוכף שביניהם ושתי השלוחות המשתפלות מגבעות אלו כלפי צפון. כפר זה בנוי על גבי חורבות של יישוב יהודי מימי הבית השני ועד לימי מרד בר־כוכבא ויישוב מהתקופה הביזנטית (קלוּנר תשל"ח: 275).

ו' גרן (תשמ"ב: 250) ביקר במקום בשנת 1863, ותיאר שרידי חורבות הפרושים על פני שתי גבעות, בהם שרידי מבנים ומערות מלאכותיות. אנשי הסקר הבריטי ציינו שם אחר לאתר – Deir Muheisin ודווחו על

אתר גדול, הכולל בורות מים ומערות (קונדר וקיטצ'נר 1883: 274). באתר לא נערכו מעולם פעולות תיעוד או חפירה של חללים תת־קרקעיים אולם דווח על קיומן של מערכות מסתור (קלוּנר תשל"ח: 275; זיסר תשס"ב: 212). צ' אילן סקר את האתר ואיתר בו כמאה יחידות מגורים שמדגם שכלל מבנה עליון, חצר ומערה תת־קרקעית. אילן הציע לזהות במבנה גדול, המצוי בגיא שבין שתי הגבעות, בית כנסת מהתקופה הביזנטית. הצעתו התבססה על גילוי פריטים אדריכליים כגון: עמודים, כותרות וחלקי לוחות סורג משיש. כן הציע לזהות חרותות על גבי משקופים של מבנים כמנורות שבעה קנים (אילן תשנ"א: 281–282). לדעתנו קביעותיו אלו מוטלות בספק.

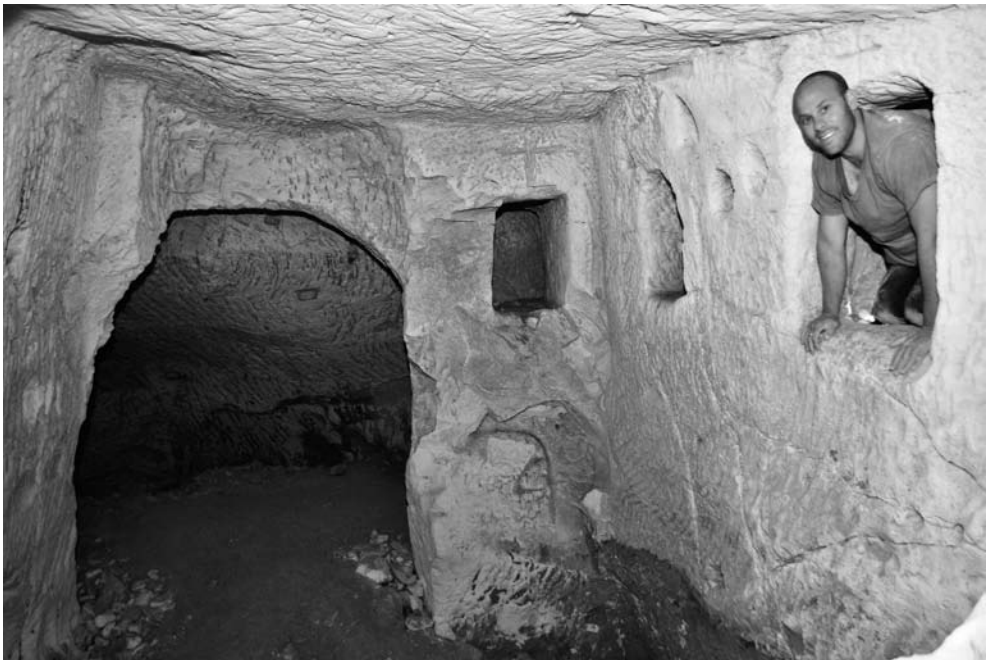
בחודש מאי 2015 תועדה בגבעה המזרחית של האתר מערכת תת־קרקעית מורכבת, בעקבות פגיעה חוזרת ונשנית של שודדי עתיקות בחללים תת־קרקעיים.² המערכת נחצבה בשלושה מפלסים שונים והיא

11 פתח המערכת בחורבת אום א־שקף; מבט למזרח (צילום: א' קליין)

לפריכת הזיתים; לא ניתן לקבוע האם בית־בד זה פעל בתקופות קדומות או שיש לייחסו ליישוב הערבי שהתקיים במקום בעת החדשה. בחלקו הדרומי-מערבי של חלל A קיים פתח חצוב ברוחב של כ־1.8–1 מ' המוליך לעבר סדרת חללים קדומים (חללים B, C, D, E) המצויים במפלס נמוך. התקנת פתח המעבר פרצה את דופן הצפונית של חלל B והסירה חלקים ממנו על מנת לאפשר גישה נוחה (ראו להלן). חלל B הינו חלל מלבני (אורכו 3 מ' ורוחבו 2.8 מ'). גובה החלל מהתקרה ועד לעפר המכסה את רצפתו כ־3.5 מ'; ניכר שבשלב הראשון היה גובה החלל כ־2 מ' מהתקרה ועד לרצפה המקורית. בתקופה מאוחרת הרצפה הועמקה ונערכו במקום שינויים לצורך התאמתה ליעוד החדש. בדופן המערבית של החלל נחצב פתח מחילה (מחילה b-f) המאפשרת מעבר בזחילה בלבד. בסמוך לפתח המחילה הותקנו

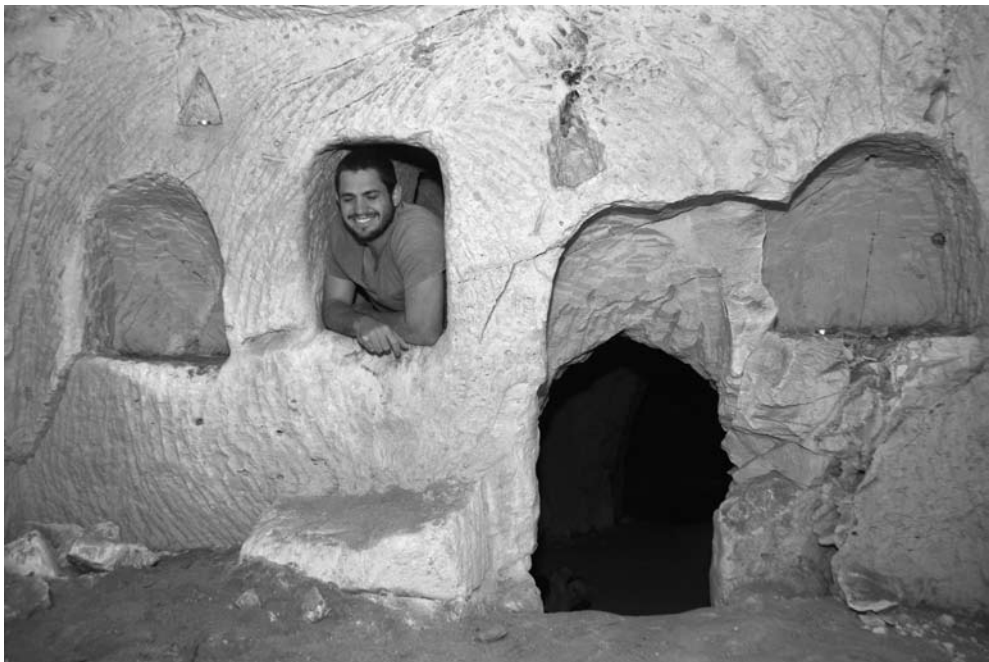
מורכבת מחללים רבים שנועדו לשימושים שונים במשך שתי תקופות עיקריות הניתנות לזיהוי (להלן; איור 10). הכניסה למערכת היא מבעד למסדרון המוליך לעבר חלל תת־קרקעי רחב (חלל A) המקורה בקמרונות בסגנון ערבי מסורתי. חלל זה שימש את תושבי הבית הערבי שהתקיים מעליו עד לשנת 1948. מזוזות פתח החלל עשויים מאבני גזית בשימוש משני ומעליהן משקוף מעוצב בסגנון ערבי (איור 11). הדופן המערבית של החלל וחלק מן הדופן הצפונית נבנו מאבני גזית וגוויל וטויחו בטיח המורכב מגללים וחציר בעוד שאר דופןותיו חצובים בסלע. במרכז הרצפה נחצב מעקה רדוד ומעוגל התוחם את חלקו המזרחי של החלל. בסמוך אליו זיהינו שבר של לוח סורג מעוצב עשוי מאבן גיר. בתקרת החלל סותתה גומה מלבנית שדופנה באבנים ושימשה לקליטת קורת עץ. דומה, אם כן, שהחלל שימש כבית־בד תת־קרקעי שכלל מתקן

12 חלל B, המעבר הרחב לכיוון חלל E ופתחי מחילות b-f ו-b-d. שימו לב לחרותות הצלבים מעל לפתחי המחילות; מבט לדרום (צילום: ג' גולדנברג)

התנועה. נקודת התפנית של המחילה נפרצה בעקבות חציבה מאוחרת של חלל סמוך (חלל E). המחילה מובילה לחלל מלבני D והכניסה אליו נערכת באמצעות מדרגת עזר שהותקנה מתחת לפתח המחילה (אורך החלל 3 מ', רוחבו 2.4 מ' וגובהו כ־1.6 מ'). בדופן הצפונית של החלל, משני צידי פתח המחילה, הותקנו שלוש גומחות שתקרתן קמורה, בהן שקעים להנחת נרות. הגומחה הסמוכה לפתח המחילה נפגעה בעקבות חציבת חלל E הסמוך והתקנת הפתח המקשר ביניהן (איור 13). בדפנות הדרומית והמזרחית של החלל הותקנו עוד שתי גומחות קמורות. אמנם חלק מן הדופן הצפונית של חלל B הוסר בעת יצירת פתח רחב המחבר חלל זה עם חלל A (כנראה בתקופה הביזנטית; ראו להלן), אך במפלס נמוך מגובה הרצפה של החלל הקדום עדיין נראה בבירור פתח של מחילה צרה נוספת (מחילה b-g) שדופנה המערבית

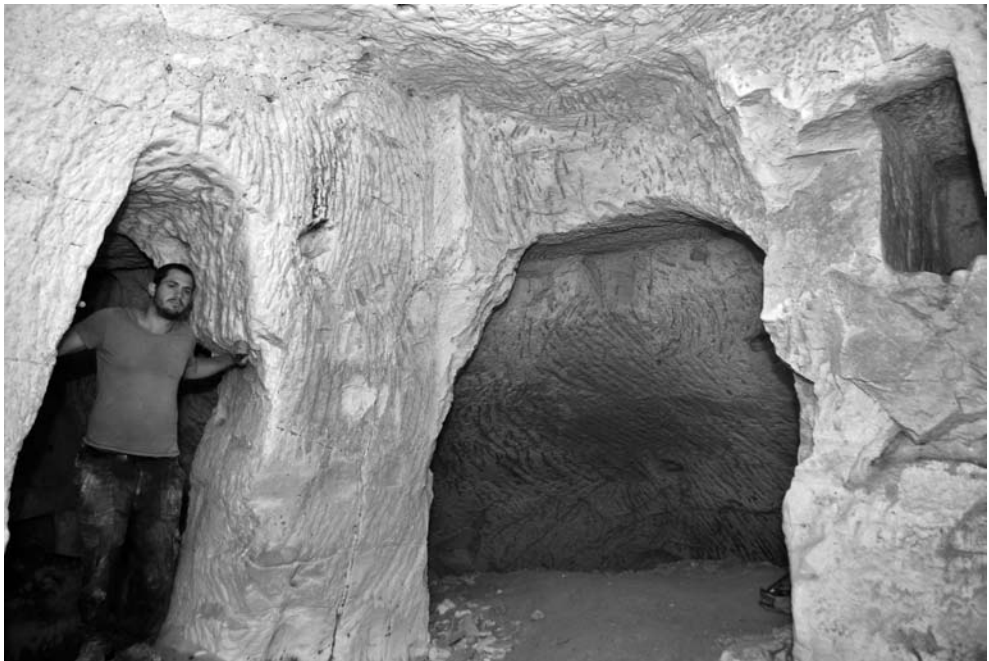
שקעים משולשים להנחת נרות וגומחה שתקרתה במתאר קשות (רוחבה כ־0.5 מ', עומקה 0.4 מ' וגובהה 0.7 מ'). במזוזות פתח הכניסה של מחילה b-f הותקנו שקעי בריח לחסימת המעבר. לאחר כ־1.5 מ' משנה המחילה את כיוונה בתשעים מעלות לכיוון צפון-מערב. במרחק של 2 מ' נוספים מצוי צומת מחילות. אחת המחילות ממשיכה לכיוון צפון-מערב ולאחר כ־1 מ' המעבר בה אינו מתאפשר עקב חסימתה בסחף ואבנים. אורך המחילה השנייה כ־8 מ' והיא פונה לכיוון מערב. לאחר כ־4 מ' קיים פיצול למחילה נוספת הפונה לכיוון דרום, החסומה אף היא בסחף. המחילה מסיימת בפיר (F) העולה לחלל עליון אך פתחו החסום באבני גזית גדולות מונע המשך מעבר. בדופן הדרומית של חלל B מצוי פתחה של מחילה נוספת (מחילה b-d; איור 12). אורך מחילה זו 2.5 מ' ובאמצעה היא פונה בזוית המקשה על הזחל את

13 הגומחות החצובות בדופן הצפונית של חלל D. שימו לב לפריצה המאוחרת של אחת הגומחות וחיבור לחלל E הסמוך; מבט לצפון (צילום: א' קליין)

ששימש כחדר מסתור (אורך 3 מ', רוחב 2 מ' וגובה כ־1 מ'). מן הדופן הדרומית של חלל H יוצאת מחילה צרה באורך 4 מ' (h-i) המסתיימת בהתרחבות (חלל I). על גבי דופנות חלל B נחרתו ששה צלבים בגדלים שונים; מרביתם נחרתו מעל לפתחים, מחילות או גומחות (איורים 12, 14). בחלק מן הצלבים השתמרו שרידי צבע אדום. בדופן המזרחית של חלל B נחצב פתח המוליך לחלל מלבני סמוך (חלל C). רוחב הפתח בחלקו העליון 0.7 מ' והוא מתרחב לכדי 1 מ' בחלקו התחתון; עומקו כ־0.7 מ' וגובהו כיום כ־2 מ' (אם כי ברור שגובהו המקורי היה נמוך יותר). מתארו של חלל זה מלבני (אורכו 2.8–3.2 מ', רוחבו 3.2–3.5 מ' וגובהו כ־3.5 מ'). בפניות הצפונית והמזרחית של החלל נראה בבירור מפלס הרצפה המקורי של החלל הקדום, בגובה של כ־1.8 מ' מתקרתו (ראו איור 10: חתך 2). בדופן המזרחית של החלל נחצבה גומחה הדומה במידותיה ובמתארה לגומחות שנמצאו בחללים B

הוסרה עד למרחק של כ־1 מ' מן הפתח המקורי. יש לשער שהגישה למחילה זו הייתה דרך פיר שהותקן בפינה הצפונית של רצפת חלל B. אורכה הכולל של מחילה b-g הוא כ־19 מ' ובמהלכם היא פונה מספר פעמים בזוית של 90 מעלות באופן המקשה על הזחילה. לאורך המחילה שקעים רבים להנחת נרות מרבית חלקי המחילה נחצבו מתחת לרצפת חלל A. לאחר 7 מ' מהפתח, נפגשת המחילה עם מחילה נוספת שכיוונה צפון-דרום. במרחק של 2 מ' מצומת המחילות נחסם המעבר לכיוון דרום על ידי סחף רב. מחילה b-g מסתיימת בהתרחבות קלה בה מצויים שני פתחים. הפתח הצפוני מוביל לעבר חלקו התחתון של בור פעמוני (חלל G) בקוטר של כ־3 מ' ששימש, כפי הנראה, כמתקן אחסון ("בקבוקון"). מפתח חלל זה ניתן לעלות לחלל תת־קרקעי רחב ידיים ולצאת מן המערכת. הפתח הדרומי בהתרחבות המחילה מוליך לעבר חדר מלבני קטן (חלל H),

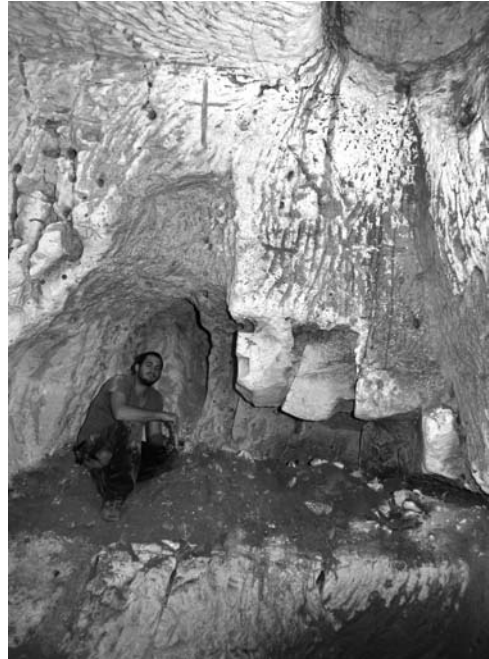

14 חלל B, פתח הכניסה לחלל C, מחילה b-d והמעבר הרחב לחלל; מבט למזרח (צילום: א' קליין)

186–193) וחורבת בורגין (טרם פורסם). עקב גובהו הרב של הפיר הקבוע בתקרת חלל C וכיוון שלא הותקנו בדופןותיו שקעים רבים המאפשרים עלייה וירידה בצורה נוחה, נראה שהגישה לחללים B, C ו-D התאפשרה רק דרך מחילות המסתור והפיר שימש לאורור המערכת.

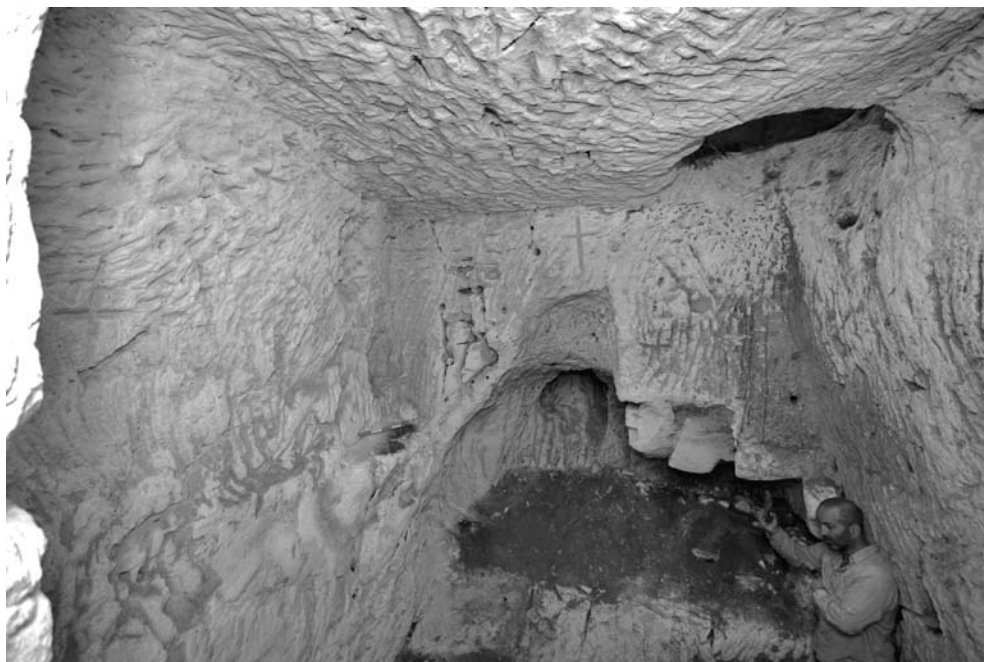
בדופן המזרחית של חלל C, בגובה של כ-1 מ' מעל לרצפה, נחצבה גומחה א-רגולרית שמתארה הכללי המיספרי; רצפת הגומחה עוצבה כאצטבה ומתאר תקרתה דמוי מקמר א-סימטרי. במרכז הגומחה מצויה חציבה צרה שכיוונה הכללי צפון-מזרח; ייתכן שמדובר בסדק גיאולוגי. חציבת האצטבה, המצויה במפלס נמוך מגובה רצפת המתקן הקדום, פגעה בחלק מהגומחה הקדומה שהייתה קבועה בדופן. לפיכך דומה שהיא הותקנה בתקופה מאוחרת מימי מרד ברכוכבא (איור 15). על גבי דופןות חלל C נחרתו ששה צלבים; בחלק מהם נותרו שרידי צבע אדום. הצלב הגדול ביותר נחצב במרכז הדופן המזרחית של החלל, מעל לגומחה הקדומה (איור 16). פתח ברוחב 1.8 מ' הותקן בדופן הדרומית של חלל C והוא מוליך לעבר חלל רחב שמתארו חצי עגול (חלל E). חוצבי חלל זה פרצו את הדופן הדרומית של חלל B ויצרו פתח קשות ברוחב 1.5 מ' המחבר ביניהם. גובה פתחי המעבר לחלל E, שחותכים את מפלס הרצפה המקורי של חדרי המסתור B ו-C מימי מרד ברכוכבא, וכן פריצת דופן מחילה b-d וגומחת חלל D, מעידים בבירור שחלל E הותקן לאחר שמערכת המסתור יצאה מכלל שימוש והוא נועד לצורך אחר.

ריבוי חרותות הצלבים בחללים B ו-C מעיד שבמקום התקיימה פעילות פולחנית נוצרית במהלך התקופה הביזנטית. על מנת לקיים את הפולחן במקום השתמשו בנאי התקופה בחללים הקדומים מימי מרד ברכוכבא והתאימו אותם לביקור קהל. בהתאם לכך הועמקה רצפתם של החדרים באופן שיצר חללים גבוהים והותקן פתח כניסה רחב. דומה שהפולחן הנוצרי התמקד בחדר C ובאצטבה דמוית המקמר שהותקנה בדופן המזרחית של החלל. בשל כך יש בידינו להציע

15 הדופן המזרחית בחלל C ופיר האיוורור בתקרה. שימו לב לאצטבה החצובה, מעליה גומחה קדומה וחרותת צלב; מבט למזרח (צילום: א' קליין)

D ו-הסמוכים (רוחבה 0.5, עומקה 0.4 וגובהה 0.8 מ'). בפירת התקרה המזרחית של החלל הותקן פיר בגובה 6 מ' היוצא אל פני השטח. פתח הפיר העליון חסום כיום בסלעים. מתארם של חללים B, C ו-D ומתאר הגומחות החצובות בדופןותיהם דומה. החללים חוברו אחד אל השני באמצעות מחילות צרות המשנות את כיוונם ולאורכם שקעי נרות. אמנם לא נמצאו חרסים המאפשרים תיארוך מבוסס יותר למערכת אך על סמך מקבילות אדריכליות דומה שיש לקבוע את זמן התקנתם של חללים אלו לימי מרד ברכוכבא (קלוניר וטפר תשמ"ז). נראה שהחללים שימשו כחדרי מסתור במערכת וחלל B שימש כצומת מחילות. חללים תת-קרקעיים שבדפנותיהם חצובות גומחות דומות ידועים ממערכות מסתור אחרות בשפלת יהודה כדוגמת: חורבת עיטון (קלוניר ואחרים תשמ"ז:

16 חלל C, חרותות הצלבים בדופנותיו והאצטבה החצובה. שימו לב למוט המדידה בפינת החדר הניצב על גבי מפלס הרצפה הקדום של החלל; מבט לצפון (צילום: א' קליין)

שני גרמי מדרגות, האחד לירידת מבקרים והשני לעלייתם, כדוגמת הקריפטה בחורבת ברכות שבגוש עציון (צפריר והירשפלד 1993: 213–216) והקריפטה בכנסייה הצפונית ברחובות שבנגב (צפריר 1993: 299–302). בחורבת מדרס, המצויה כ־7 ק"מ צפונית לתל מרשה, נתגלתה כנסייה מהתקופה הביזנטית שנבנתה מעל מערכת מסתור מימי מרד בר־כוכבא. בדומה לחורבת עזרה, אחד מחדרי המערכת בחורבת מדרס הוסב לשמש בתקופה הביזנטית כקריפטה שמיקומה מתחת לבמת הכנסייה (גנור ואחרים תשע"ב: 114–116).

דין

במאמר זה הוצגו שתי מערכות מסתור תת־קרקעיות המורכבות מסדרת חללים קדומים מהתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה שחוברו ביניהן

שהחלל שימש כקריפטה. ראוי לציין שהדופן בה הותקנה האצטבה אינה פונה במדויק למזרח (60 מעלות). הדבר נגרם עקב התחשבות באוריינטציה של חדר המסתור מימי מרד בר־כוכבא שהיה במקום. בהתאם להצעה זו יש לשער שמעל ובקרבת המערכת התת־קרקעית ניצב מבנה של כנסייה.³ התקנת חלל E בידי בנאי התקופה הביזנטית במתאר של חצי עיגול והתקנת הפתחים הרחבים המקשרים בינו ובין הדפנות הדרומיות של חללים B ו־C יצרה מסלול מעגלי שהסדיר תנועה של מבקרים ומנע עומס מיותר בפתח חלל הפולחן המרכזי. בהתאם לכך, סביר להניח שהמבקרים נכנסו תחילה לחלל B ששימש כמבואה, משם עברו לחדר C ששימש כמוקד לפולחן וממנו שבו דרך חלל E לחלל B. במרבית הקריפטות שהותקנו מתחת לכנסיות מהתקופה הביזנטית הוסדר נתיב תנועה למבקרים; הדבר נעשה לרוב באמצעות

מקווה טהרה מימי הבית השני לשמש כקריפטה של הכנסייה הביזנטית שהוקמה מעליו (שטרס 2003: 481-492). ברחבי יהודה ידועים מקרים רבים בהם הוסבו קברים מימי הבית השני לשמש כקריפטות תחת כנסיות ביזנטיות, כחלק ממגמת זיהוי מקומות קבורה של דמויות מקודשות לנצרות (חלקן דמויות היסטוריות מימי הבית הראשון והשני; די סגני 2006-2007). דוגמה מעניינת לתופעה זו נתגלתה בחורבת קצרה, המצויה כ-1.5 ק"מ דרומית לחורבת עזרה, שם הוסבה מערת קבורה מהמאות הא'-ב' לסה"נ לשמש כקפלת תפילה נוצרית במהלך התקופה הביזנטית; על דופןותיה נוספו חרותות וכתובות נוצריות רבות (קלוניר תש"ן).

לסיכום, הן בחורבת עזרה והן בחורבת אום שקף ניצלו אנשי התקופה הביזנטית חללים תת-קרקעיים שנחצבו במקורם בתקופות ההלניסטית והרומית, ולימים שולבו במערכות מסתור מסועפות. אנשי התקופה הביזאנטית התאימו רק את החללים הגדולים יחסית לצרכיהם. אלה הועדפו, מכיוון שניתן היה להסדיר אליהם גישה נוחה מפני השטח וגודלם התאים לצרכים המשתנים. לעומת זאת, מחילות המסתור נזנחו כיוון שתושבי האתרים בתקופה הביזאנטית לא נדרשו להם ולא מצאו להן שימוש פרקטי. הבחנה זו, אודות חוסר הצורך במחילות בעיתות שלום, מדגישה את הנסיבות המיוחדות ואת מצוקת היישוב היהודי בשנים שקדמו למרד בר-כוכבא. בעתות החירום תושבי האזור נאלצו לבטל חללים תת-קרקעיים חיוניים שנחצבו מתחת לבתיהם ולחברם באמצעות מחילות צרות ומפותלות בדרך שאפשרה מעבר בזחילה בלבד.

במחילות צרות. במערכות אלו מצויים מגוון מאפיינים אדריכליים, כדוגמת פניית המחילות בזוית ישרה של תשעים מעלות, שאיבת מים בהסתה, פירי איוורור ושקעים לנרות שנחצבו לאורך המחילות. המקבילות האדריכליות של מאפיינים אלה מאפשרים להציע שהמערכות הותקנו כחלק מההכנות לקראת מרד בר-כוכבא, כפי הנראה בשליש הראשון של המאה הב' לסה"נ. חיזוק לתיארוך זה עולה מהמכלול הקרמי שנתגלה במערכת המסתור בחורבת עזרה. בשתי המערכות נערך גם שימוש כלשהו במהלך התקופה הביזנטית ובחללים מסוימים של המערכות נתגלו חרותות צלבים המעידים על פולחן נוצרי במקום, אם להתבודדות נזירית, כחרותות במחצבה או כקריפטה. כאמור לעיל, בשפלת יהודה נמצאו מספר מערכות מסתור נוספות שחללים מסוימים בהן שימשו בשימוש משני בתקופה הביזנטית. בין אלה ניתן למנות את חלל מערת הקולומבריום במערכת המסתור הקטנה בחורבת בית לויא (אפלבאום, איזק ולנדאו 1981/2: 111; טפר ושחר תשמ"ז: 131-133) וחלל קדום במערכת המסתור בחורבת מדרס ששימש כקריפטה (גנור ואחרים תשע"ב).

תושבי שפלת יהודה בתקופה הביזנטית השתמשו לעיתים בחללים מתקופות קודמות שנמצאו תחת יישוביהם. דוגמה לתופעה זו נמצאה בחורבת חשם שמצפון לתל עזקה בה הוסבו מקוואות טהרה לשמש כמאגרי מים; על מזוזות פתח אחד המקוואות נתגלו חרותות נוצריות (קליין וזיסו תשע"ה: 144-149). מספר קילומטרים מזרחה, בחורבת בית ג'מאל, הוסב

הערות

3 נציין שעקב הבנייה המאוחרת המסיבית באתר קשה לזהות מבנים קדומים. יחד עם זאת זאת, כפי שצוין לעיל, צבי אילן זיהה בוואדי בין שתי הגבעות מבנה ציבורי ובסביבתו פריטים אדריכליים שבזהירות אפשר לשער שתפקד ככנסייה. בביקור שנערך לאחרונה במערכת נמצא בחלל A שבר מלוח סורג עשוי אבן גיר.

1 המערכת מופתה על ידי איתן קליין ואמיר גנור מהיחידה למניעת שוד עתיקות ברשות העתיקות ובסיוע אירנה לידסקו-רזניקוב (ציור ממצא) וקלרה עמית (צילום ממצא).
2 המערכת תועדה על ידי איתן קליין וגדעון גולדנברג בסיוע גיא פיטסי מהיחידה למניעת שוד עתיקות ברשות העתיקות.

ביבליוגרפיה

הארוני תשכ"ב
 י' אהרוני, "מחנה ב' – מערת האימה", ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה כ"ו (תשכ"ב), עמ' 159–173.
 אילן תשנ"א
 צ' אילן, בתי-כנסת קדומים בארץ-ישראל, תל-אביב תשנ"א.
 אפלבוים, איזק ולנדאו 1981/2
 S. Applebaum, B. Issac and Y. Landau, "Varia Epigraphica," *Scripta Classica Israelica* 6 (1981/2), pp. 98–118
 ברלין 2005
 A. Berlin, "Pottery and Pottery Production in the Second Temple Period," in: B. Arubas and H. Goldfus (eds.), *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'uma)*, Portsmouth (RI) 2005, pp. 29–60
 ברנתן 2006
 R. Bar-Nathan, *The Pottery of Masada – Masada VII, The Yigael Yadin Excavations 1963–1965 Final Reports*, Jerusalem 2006
 גוטפלד 2009
 א' גוטפלד, "חורבת בית לוויה: דוח ראשוני", חדשות ארכיאולוגיות 121 (2009); http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail.aspx?id=1065
 גוטפלד ואקר 2012
 O. Gutfeld and A. Ecker, "'Jesus is Here': An Ancient Greek Inscription from Khirbet Beit Loya," in: L.D. Chrupcala (ed.), *Christ is Here!: Studies in Biblical and Christian Archaeology in Memory of Michele Piccirillo, OFM*, Milano 2012, pp. 167–174
 גוטפלד וקלמן תשע"א
 א' גוטפלד וי' קלמן, "חורבת בית לוויה – כפר יהודי משלהי ימי הבית השני בשפלת יהודה", בתוך: ד' עמית, א' פלג-ברקת וג'ד שטיבל (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ד, ירושלים תשע"א, עמ' 170–179.
 גנור ואחרים תשע"ב
 א' גנור, א' קליין, ר' אבנר וב' זיסו, "כנסייה ביזנטית ומערכת תת-קרקעית חצובה מימי מרד בר-כוכבא בחורבת מדרס שבשפלת יהודה", בתוך: מ' ביליג (עורכת), מחקרי יהודה ושומרון כ"א, אריאל תשע"ב, עמ' 107–124.
 גרן תשמ"ב
 ו' גרן, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, כרך שני: יהודה (ח' בן-עמרם: תרגום), ירושלים תשמ"ב.
 דגן תשס"ז
 י' דגן, סקר ארכיאולוגי של ישראל – מפת אמציה (109): כרך 1, האזור הצפוני, ירושלים תשס"ז.
 דה-ו 1954
 R. De-Vaux, "Fouilles au Khirbet Qumran," *Revue Biblique* 61 (1954), pp. 206–236
 די סגני 2006–2007
 L. Di Segni, "On the Development of Christian Cult Sites on Tombs of the Second Temple Period," *Aram* 18–19 (2006–2007), pp. 381–401
 הרשקוביץ 2005
 M. Hershkovitz, "The Pottery of the Late 1st and 2nd C. A.D. from the 1949 Excavations," in: B. Arubas and H.

Goldfus (eds.), *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'uma)*, Portsmouth (RI) 2005, pp. 283–296
 זיסו 1999
 B. Zissu, "Daniel in the Lion's Den (?) at Tel Lavnin, Judean Shephelah," *Revue Biblique* 106 (1999), pp. 563–573
 זיסו תש"ס
 ב' זיסו, "חורבת גיבור", חדשות ארכיאולוגיות 110 (תש"ס), עמ' 97–98.
 זיסו תשס"א
 ב' זיסו, "גלוסקמת 'אמה ברת חנניא' מירושלים והישוב היהודי מתקופת הבית השני בשוכה שבשפלת יהודה", בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, רמת-גן תשס"א, עמ' 64–74.
 זיסו תשס"ב
 ב' זיסו, "הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר כוכבא", עבודת דוקטור מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשס"ב.
 זיסו וגנור תשס"ב
 ב' זיסו וא' גנור, "חורבת עתרי – כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה", קדמוניות 123, ירושלים תשס"ב, עמ' 18–27.
 זיסו ואחרים תשע"ג
 ב' זיסו, ב' לנגפורד, ר' פורת, א' דידוביץ וע' פרומקין, "ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערת עבוד שבמערב הרי בית-אל", בתוך: ח' אשל ור' פורת (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא: קובץ שני, ירושלים תש"ע, עמ' 478–509.
 זיסו ואחרים תשע"ג
 ב' זיסו, ב' לנגפורד, א' אקר וא' אשל, "חרות שבה שמו של טריאנוס במערה בח'רבת ערק ח'לא מצפון לבית גוברין", בתוך: ד' עמית, ג'ד שטיבל, א' פלג-ברקת וד' בן-עמי (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ו, ירושלים תשע"ג, עמ' 110–121.
 טפר ושחר תשמ"ז
 י' טפר וי' שחר, "המסתור בלוויה", בתוך: ע' קלונר וי' טפר (עורכים), מערכות המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 131–136.
 לאפ ולאפ 1974
 P.W. Lapp and N.L. Lapp, *Discoveries in the Wadi ed-Daliyeh*, Cambridge 1974
 מגן 2002
 Y. Magen, *The Stone Vessel Industry in the Second Temple Period: Excavations at Hizma and the Jerusalem Temple Mount*, Jerusalem 2002
 עמית ואשל תשנ"ט
 ד' עמית וחי' אשל, "ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערת סלע", בתוך: ח' אשל וד' עמית (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 189–204.
 פטריץ וצפירי 1993
 J. Patrich and Y. Tsafir, "A Byzantine Church Complex at Horvat Beit Loya," in: Y. Tsafir (ed.), *Ancient Churches Revealed*, Jerusalem 1993, pp. 265–272

- פרנקל, פטריך וצפיר 1990
R. Frankel, J. Patrich and Y. Tsafir, "The Oil Press at Horvath Beit Loya," in: G.C. Bottini, L. Di Segni and E. Alliata (eds.), *Christian Archaeology in the Holy Land New Discoveries: Essays in Honour of Virgilio C. Corbo*, OFM, Jerusalem 1990, pp. 287-300
- צ'חנובך תשע"א
י' צ'חנובך, "ממעמקים קראתיך..." – נזירים גאורגיים בחורבת בורגין, בתוך: ד' עמית, א' פלג ברקת וג' ד שטיבל (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ד, ירושלים תשע"א, עמ' 186-193.
- צפיר 1993
Y. Tsafir, "The Early Byzantine Town of Rehovot-in-the-Negev and its Churches," in: Y. Tsafir (ed.), *Ancient Churches Revealed*, Jerusalem 1993, pp. 294-302
- צפיר והירשפלד 1993
Y. Tsafir and Y. Hirschfeld, "The Byzantine Church at Horvat Berachot," in: Y. Tsafir (ed.), *Ancient Churches Revealed*, Jerusalem 1993, pp. 207-218
- קונדר וקיטצ'נר 1883
C.R. Conder and H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine: Memoirs of the Topography, Orography, Hydrography and Archaeology*, London 1883
- קלונר תשל"ח
ע' קלונר, "ח'רבת אם א־שקף", בתוך: ס' בן יוסף (עורך), מדריך ישראל, אנציקלופדיה שימושית לידיעת הארץ: יהודה, ירושלים תשל"ח, עמ' 275.
- קלונר תשמ"ז
ע' קלונר, "כלי חרס וחפצים אחרים במערכות מסתור", בתוך: ע' קלונר וי' טפר (עורכים), מערכות המסתור בשפלת יהודה, תל־אביב תשמ"ז, עמ' 338-360.
- קלונר תש"ן
ע' קלונר, "חורבת קצרה – מערת הקפלה", עתיקות י' (תש"ן), עמ' 129-139.
- קלונר וזיסו תשס"ו
ע' קלונר וז' זיסו, "מערכות המסתור בארץ־יהודה: עדכון ארכיאולוגי וגיאוגרפי של השתרעות מלחמת ברכוכבא", בתוך: מ' מור, ג' פסטור, י' רונן וי' אשכנזי (עורכים), לאוריאל, מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה, ירושלים תשס"ו, עמ' 125-147.
- קלונר וזיסו 2013
A. Kloner and B. Zissu, "The Subterranean Complexes of Maresha: An Urban Center from the Hellenistic Period in the Judean Foothills, Israel," *Opera Ipogea* 2/2013 (2013), pp. 45-62
- קלונר וטפר תשמ"ז
ע' קלונר וי' טפר, מערכות המסתור בשפלת יהודה, תל־אביב תשמ"ז.
- קלונר ושגיב 2003
A. Kloner and N. Sagiv, "Chapter 5: Subterranean Complexes 44 and 45," in: A. Kloner (ed.), *Maresha Excavations Final Report I: Subterranean Complexes 21, 44, 70* (IAA Reports 17), Jerusalem 2003, pp. 51-72
- קלונר ואחרים תשמ"ז
ע' קלונר, ג' סולר, א' נבון וד' אלון, "המסתור בעיטון", בתוך: ע' קלונר וי' טפר (עורכים), מערכות המסתור בשפלת יהודה, תל־אביב תשמ"ז, עמ' 186-193.
- קליין וזיסו תשע"א
א' קליין וז' זיסו, "מערכת תת־קרקעית מורכבת בחורבת 'מרשה מערב' – מסתור וחרותות", בתוך: מ' ביליג (עורכת), מחקרי יהודה ושומרון כ"ד, אריאל תשע"ה, עמ' 111-120.
- קליין וזיסו תשע"ה
א' קליין וז' זיסו, "חורבת חשם שבשפלת יהודה ושאלת זיהויה עם תמנתה – אחד מביצורי בכחידס", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים כ, רמת־גן תשע"ה, עמ' 141-183.
- קליין וקליין תשע"ה
א' קליין וא' קליין, "מערכת מסתור מימי מרד ברכוכבא בח'לת קייס צפון, שפלת יהודה", בתוך: א' טבגר, ד' עמר ומ' ביליג (עורכים), במעבה ההר: מחקרי הר אפרים ובנימין 4, אריאל-טלמון תשע"ה, עמ' 47-56.
- שגיב וקלונר 1996
N. Sagiv and A. Kloner, "Maresha: Underground Olive Oil Production in the Hellenistic Period," in: D. Eitam and M. Heltzer (eds.), *Olive Oil in Antiquity: Isreal and Neighbouring Countries from the Neolithic to the Early Arab Period*, Padova 1996, pp. 255-292
- טרסוס 2003
A. Strus, *Khirbet Fattir – Bet Gemal: Two Ancient Jewish and Christian Sites in Israel*, Roma 2003